

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.101:101.1

Ю. К. ЗАЙЦЕВ

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри політичної економії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
zyk3000@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ: ФОРМИ ПРОЯВУ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджуються проблеми формування та трансформації ціннісних орієнтирів функціонування економічних систем, їх суспільних інституційних форм на різних історичних етапах розвитку – доби індустріалізму, становлення постіндустріального, інформаційного суспільства. Розкриваються специфічні ціннісні форми мотивації до праці, переваги, проблеми та суперечності ціннісної орієнтації окремих індивідів та різних соціальних груп в умовах становлення інтелектуальної економіки та атомізованого суспільства.

Ключові слова: філософія економіки, філософський підхід, цінність, ціннісні орієнтири, «ціннісна раціональність», «перекручені, зрадливі форми», духовність, культура.

JEL Classification: B00, O10, O30, P16.

Постановка проблеми. Необхідність дослідження філософських засад і принципів розвитку сучасної економіки визначається насамперед існуванням реальної та безпосередньої взаємозалежності між рівнем розвитку суспільного виробництва, станом сформованості та рівнем узгодженості інтересів

основних суб'єктів економічного життя (як у межах національних, так і регіональних, глобальної господарських систем)¹ і рівнем розвитку та реалізації потреб суспільства в культурі, духовності, етичних нормах у сфері праці та бізнесу, які формують ту чи іншу якість системи ціннісних орієнтирів економіки, індивіда та суспільства в цілому. Зокрема, поза розумінням діалектики закономірностей еволюції системи мотивації до праці, трудової етики в процесі трансформації економічних і соціальних систем у полі національних і загальнолюдської цивілізацій практично неможливо визначитися як із віддаленими, так навіть і з найближчими тенденціями щодо формування моделей забезпечення ефективного використання творчої, інтелектуальної праці найманих працівників, підприємців, успішного функціонування національних держав і наднаціональних інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Проблема цінностей, які визначають принципи діалектичного поєднання приватних та суспільних інтересів у процесі економічного життя, визначення стратегічних цілей та інструментів досягнення стратегічних цілей розвитку, завжди була предметом та об'єктом уваги багатьох учених. Серед найбільш відомих авторів, які в останні роки підготували глибокі теоретичні роботи, присвячені аналізу таких проблем, слід насамперед назвати Дені Родрика [2], Енріко Коломбатто [3], Шурда Бегельсдейка, Роберта Маселанда [4], Девіда Тросбі [5], Томаса Пікетті [6], Макса Хефера [7], Гая Стендінга [8], Пола Мейсона [9].

Усіх згаданих вище дослідників об'єднує насамперед тривога щодо динамізму змін, які відбуваються в системі базових цінностей в розвитку економіки та суспільства в умовах швидкого становлення інформаційної економіки, інформаційного суспільства, глобального інформаційного простору, оскільки, значно збільшуючи можливості задоволення постійно зростаючих потреб індивіда, суспільства, держави, новий технологічний спосіб виробництва водночас не знімає, а навіть посилює старі суперечності (це знаходить свій прояв у подальшому поглибленні нерівності в доходах, а значить, у можливостях саморозвитку (див., наприклад, роботи Е. Коломбатто, Т. Пікетті, М. Хефера, Г. Стендінга), породжуючи нові, у тому числі пов'язані із появою «зрадливих, перекручених форм» економічних і життєвих ціннісних орієнтирів окремих осіб і значних соціальних груп населення планети. Автори згаданих вище праць намагаються не обмежуватися констатацією фактів, а дослідити глибинні причини появи таких явищ у системі цінностей і ціннісних орієнтирів націй і народів, сформулювати та запропонувати шляхи формування конструктивних ціннісних орієнтирів, заснованих на світових досягненнях культури, духовності, етики співпраці тощо.

¹ Джозеф Стігліц, зокрема, зазначав у цьому контексті: «центральною проблемою сучасних економік є завдання забезпечення сумісності інтересів» [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. Спрямованості дослідження філософських засад еволюції інституціональних форм функціонування складових сучасних економічних систем у їх нерозривній взаємозалежності із сучасним суспільством як метасистемою може, як ми вважаємо, сприяти становлення та швидкий розвиток такого наукового напрямку в загальній філософії, як філософія економіки. Адже змістом предмета цієї науки, як ми його визначаємо, є дослідження саме ціннісних орієнтирів процесу становлення, функціонування та розвитку економічних і господарських систем на основі сформованих у даний час поглядів щодо сутності і функцій *гносеології* (вчення про свідомість і пізнання); *аксіології* (вчення про цінності); *антропології* (вчення про людину); *онтології* (вчення про основні властивості, структуру та закономірності предметної дійсності – буття).

Подібне трактування предмета філософії економіки дозволяє, на нашу думку, визначити основні переваги філософського осмислення закономірностей та інституційних форм успішного розвитку сучасної економіки і на цій основі внести конструктивні корективи в концептуальні моделі економічної політики як розвинених країн, так і країн, що тільки стають на шлях інноваційного розвитку. До таких переваг філософського аналізу економічних проблем сучасності можна, зокрема, віднести наступні: саме філософія, та зокрема філософія економіки, *орієнтує* вченого на цілісне світоглядне сприйняття проблеми у процесі дослідження закономірностей розвитку окремих підсистем суспільства; *забезпечує* на субстанціональному рівні ціннісну орієнтацію концепцій і теоретичних моделей розвитку економіки, що формуються у процесі такого дослідження; *визначає* гуманітарну спрямованість парадигми суспільних наук і, зокрема, економічної теорії та сучасної політичної економії; *націлює* представників різних наукових дисциплін на визнання принципу плюралізму думок, висновків, рішень.

Основу таких онтологічних принципів впливу філософії (та філософії економіки зокрема) на інші науки та на дослідників складають сформульовані нею сутнісні характеристики діалектики як форми, методу та закону розвитку всіх економічних і соціальних процесів у суспільстві¹, *а також між-дисциплінарний підхід у дослідженнях складних та надскладних соціальних об'єктів*. Надзвичайно важливим у цьому контексті є той факт, що об'єктом філософії економіки за будь-яких умов виступає людина, отже, суто еконо-

¹ Зокрема, ще Г. Гегель зазначав, що «діалектика є іманентний перехід одного визначення в інше, у якому виявляється, що ці визначення розуму однібічні та обмежені, тобто містять заперечення самих себе. Сутність усього кінцевого полягає в тому, що воно само себе знімає. Діалектика є, таким чином, рушійна сила будь-якого розгортання думки і являє собою принцип, який один вносить у зміст науки іманентний зв'язок і необхідність, так само як у ньому ж полягає справжня, а не зовнішня піднесеність над кінцевим» [10, с. 292].

мічний, у тому числі й політико-економічний, аналіз проблем використання чинників розвитку сучасної економіки органічно зумовлюється та доповнюється філософським аналізом цього головного, універсального компонента економічної системи. Адже людина як індивідуальність містить у собі, за словами Гегеля, нескінченну множинність відносин і зв'язків, що належать до конкретного змісту людської душі.

Узагалі, як свідчить історичний процес еволюції суспільства, «суспільна діяльність існує лише постільки, поскільки існує людина, і пізнати її ми можемо тільки у зв'язку з людиною, істотою, у відношенні якої передбачаємо, що вона здатна до незалежних вчинків, до свідомого вибору цілей і засобів». Водночас, підкреслюють дослідники проблеми, «те, що складає суспільну діяльність, існує та змінюється в часі, має історичний характер, зумовлено рядом факторів, має багаторівневу структуру. Складається не тільки з людей, але й із сукупності їх культурних творінь. Ця сукупність явищ, що називається суспільною діяльністю, окрім поведінки та людських творінь, включає також приховану, із точки зору людей, психічну компоненту у вигляді позиції людей, які її (цю суспільну діяльність) створюють» [11, с. 19].

Слід зазначити, що сучасна економічна теорія все більше інтегрується у процес міждисциплінарних досліджень із використанням міждисциплінарних підходів, серед яких важливу роль відіграє саме філософський підхід¹, оскільки він, як про це вже йшлося вище, передбачає системність уявлень про оточуючий світ, виходить із його цілісності в будь-яких проявах, отже, із визнання існування взаємозалежності, взаємопроникнення його складових. Такий підхід, безперечно, спрямовує на поглиблення досліджень сутності мотивів індивіда до праці не лише у сфері матеріальних важелів впливу, але й через використання неформальних інститутів – ціннісно-естетичних, соціально-політичних, культурологічних, духовних, що визначають ставлення людини до людини та до навколишнього світу.

Завдяки якісним змінам, що відбувалися в економічній системі на основі її циклічного розвитку, перетворенням у структурі та якості елементів про-

¹ Ми, зокрема, вважаємо, що будь-який *підхід* як поняття та функція у системі наукового інструментарію уособлює дію (або комплекс дій) у наукових дослідженнях, націлену на окреслення та визначення ключових цілей, принципів, інструментів аналізу економічних явищ і процесів, отже, передбачає формування відповідної парадигми та методології досліджень цих явищ, ставлення дослідника до визначення сутності та ролі певних економічних і позаекономічних підсистем (інститутів) у досягненні синергетичного ефекту від їх взаємодії для всієї метасистеми в цілому. Таке уявлення про сутність та функції поняття *підхід* у методології дослідження складних об'єктів економічного життя дозволяє, на наш погляд, більш свідомо, системно та коректно оперувати методологічним інструментарієм, визначати цілі та завдання дослідження, уникаючи певного кола суперечностей у процесі аналізу одного й того самого об'єкта з різних позицій (визначення та характеристики поняття «*підхід*» сформульовано нами. – Ю. З.).

дуктивних сил, відносин власності, у XX – на початку XXI ст. складаються умови як для зміни ролі людини в системі виробництва, так і для формулювання якісно нової парадигми розв’язання теоретичних і практичних проблем такої зміни. У цьому контексті надзвичайно плідною та конструктивною уявляється філософія методології економічних досліджень, запропонована на початку XX ст. знаним фахівцем у сфері економічної теорії, релігійним філософом С. Булгаковим. У праці «Філософія господарства» (1912) вчений, зокрема, зробив наголос на необхідності аналізу таких інституційних чинників економічного розвитку, як свобода та творчість, місце особистості в господарстві та його етика, підкреслюючи, що свобода є загальною основою творчого процесу: «там, де є життя та свобода, є місце й для нової творчості, там уже виключений автоматизм, який впливає з визначеного та незмінного устрою світового механізму, що йде як заведений годинник, тому й господарство – як у широкому, так і у вузькому, політико-економічному розумінні – також є творчість, синтез свободи та необхідності» [12, с. 184–186]. Саме тому, зазначає С. Булгаков, політична економія має потребу в щепленні справжнього реалізму, який необхідно включає в себе й «причинність через свободу», й історичний психологізм, який може помічати духовну атмосферу даної епохи [12, с. 187]. В основі такого філософського підходу до розуміння напрямів розвитку предмета політичної економії, безперечно, лежить уявлення про суспільство як про цілісну, багатовекторну систему.

Отже, філософський підхід до аналізу проблем розвитку як економічної та господарських систем, так і самої економічної науки, зокрема політичної економії, повинен, на думку цитованого автора, насамперед забезпечити пізнання сутності, змісту, характеру, повноти прояву функцій ключових ціннісних орієнтирів руху економічної, соціальної, політичної, духовної підсистем суспільства на даному історичному етапі його існування, окреслити субстанціональні інституційні засади, у межах яких економічна система та суспільство в цілому можуть бути ефективними з позицій забезпечення умов сталого зростання добробуту, рівня реалізації принципів ринкової та соціальної справедливості.

За цих умов слід, мабуть, насамперед визначитися в характеристиці сутності понять «цінність», «цінності», «ціннісна орієнтація», «ціннісна свобода», «ціннісна раціональність» і на цій основі дослідити засади, причини, умови, важелі, форми та результати трансформації ціннісних орієнтирів розвитку економічних систем у процесі динамічного розвитку та ускладнення взаємовпливів сукупності економічних і позаекономічних чинників життєдіяльності як окремих індивідів, так і певних економічних і соціальних об’єднань, груп, суспільств тощо. Зокрема, у філософській науковій літературі

поняття (категорії) *цінності* пов'язують із такою базовою засадою та умовою людського життя, як *духовність*¹ – людини праці, бізнесу, політики, культури, релігії, суспільства тощо. Саме в цьому середовищі, на думку філософів, відбувається процес формування базових «універсальних цілей та ідеалів людської діяльності в цілому (Істина, Добро, Красота, Справедливість, Корисність тощо), її різних видів (цінності науки, економіки, моралі, політики, мистецтва, права тощо)» [14, с. 272].

Філософи розглядають цінність також як «домовленість, яка існує між людьми стосовно того, що є для них корисним або шкідливим». Основу ж такої домовленості, на думку вчених, складають «оцінки та зважування (аналіз) ситуацій, речей, думок та вчинків», які «систематизуються стосовно до людини» та формують «систему цінностей суспільства, отже, критерії орієнтації та дії, тобто норми» поведінки в суспільстві та суспільства [15, с. 377].

Уже в таких загальних філософських визначеннях сутності поняття «цінність», «цінності» можна побачити глибоку діалектичну суперечливість процесу трансформації ціннісних орієнтирів² економічної системи, економічної діяльності та економічної науки на різних історичних етапах їх розвитку, у різних суспільних інституційних формах. Так, наприклад, в епоху становлення ринкової економіки та формування економічної системи капіталістичного типу ціннісні орієнтири (лінія поведінки) для основних суб'єктів господарського життя мали практично протилежну спрямованість: для власників капіталу це, говорячи словами Дж. Г. Байрона, «Их счастье, свет, Их вера, цель забот, Их жизнь и смерть – Доход, доход, доход!»; для найманих працівників основу ціннісної орієнтації в суспільному відтворенні складала, за К. Поланьї, «мотивація голоду» [17, с. 29, 42], тобто основний напрям своєї діяльності, основну лінію поведінки у процесі включення у виробництво наймані працівники пов'язували лише із виживанням.

Жорстокість ціннісних орієнтирів політиків та бізнесу щодо визначення принципів і механізмів організації ринку праці, виробничого процесу, розподілу (вже йшлося про мотивацію голоду) в епоху становлення капіталізму

¹ Конструктивне в цьому сенсі визначення духовності дає Б. П. Шулиндін: «Духовність, вважає він, слід визначати як здатність індивіда у своїй діяльності свідомо або підсвідомо виходити за рамки свого власного життя, свого власного індивідуального існування, ставити перед собою та реалізовувати цілі та завдання, не пов'язані із підтримкою свого власного існування, підтримкою, покращенням умов свого індивідуального життя» [13, с. 9].

² **Орієнтація, орієнтування** – уміння розібратися в оточуючих обставинах; обізнаність у чомусь; *спрямованість наукової, суспільної, політичної діяльності*. **Орієнтир** – окремий предмет на місцевості, за допомогою якого легко визначити своє місцезнаходження. **Орієнтувати** – 1) давати можливість комусь визначити своє положення на місцевості або напрям; 2) *допомагати комусь розібратися у чомусь; указувати комусь напрям подальшої діяльності*. **Орієнтуватися** – 1) визначити своє місце розташування; 2) *розібратися в обстановці та обставинах; визначити напрям своєї діяльності, лінію поведінки* [16, с. 351] (виділено нами. – Ю. 3.).

XVII–XIX ст. була надзвичайною. Так, наприклад, згідно із Законом 1576 р. Єлизавети I «Про бродяжництво та жебрацтво» у Британії було страчено 76 тис. безробітних, які, будучи насильницьким способом позбавлені засобів до існування, блукали країною в пошуках роботи. Майже три століття потому, у середині XIX ст., британський парламент прийняв Закон «Про обмеження часу праці дітей і підлітків» (скоротивши цей час із 14 до 10 годин на добу), зафіксувавши, таким чином, низку суперечностей у системі морально-етичних принципів функціонування тогочасної господарської системи та суспільства, хоча британські парламентарії вважали, що прийняттям такого закону вони здійснюють акт гуманізму.

Слід зазначити, що правові інституційні норми більшості європейських країн і США періоду XVIII – першої половини XX ст. досить глибоко та всебічно відображали філософію ціннісних орієнтирів функціонування капіталістичної економічної системи того часу, уявлення про рівень моральності в системі відносин: власник капіталу – найманий працівник. У такій системі суб'єктом міг виступати лише власник капіталу, відповідно економічними вважалися лише відносини між рівними, самодостатніми суб'єктами – власниками капіталу (капіталів). Найманий працівник із суб'єктних відносин випадав. Тому питання моралі та етики щодо прийняття рішень у сфері економічного життя розглядалися у відносинах лише між власниками капіталу й для власників капіталу. До речі, саме в такій специфічній формі суб'єктності в економічних відносинах можна та й потрібно, на наш погляд, шукати і витоків, і специфіку економічного лібералізму, неолібералізму, мейнстріму.

Динамічний розвиток технологічного способу виробництва наприкінці XIX – на початку XX ст., а згодом й протягом усього XX ст., формування єдиного економічного простору в межах планети викликали до життя не лише потребу власників капіталу виробляти якомога більше товарів заради збагачення, але й водночас швидке зростання потреби з боку капіталу в наукових досягненнях, які забезпечують постійне зростання продуктивності праці, отже, потреби в масовому залученні до виробничого процесу кваліфікованої, освіченої робочої сили.

Такі потреби, безперечно, вплинули на трансформацію ціннісних орієнтирів розвитку суспільного виробництва, бізнесу, окремого економічного індивіда, соціальної сфери (освіта, наука, культура) і, зрештою, заклали основи процесу формування сучасного середнього класу, громадянського суспільства, відповідної соціальної політики. За цих умов змінилися й ціннісні орієнтири основних суб'єктів господарювання. Поступово мотивація голоду або безконтрольної наживи за будь-яку ціну трансформується, набуває більш цивілізованих форм, яскраву і точну характеристику яких дав Й. А. Шумпетер.

У праці «Капіталізм, соціалізм і демократія» він писав, характеризуючи суспільний устрій капіталізму ХХ ст. та ціннісні орієнтири участі більшості працездатних громадян у суспільному виробництві: «Фундамент, базові конструкції, сигнальні вогні цього суспільства зроблені з економічного матеріалу; сама будівля буржуазного суспільства виходить фасадом на економічний бік життя; у такому суспільстві заохочення та покарання вимірюються у грошах. Піднесення та спускання суспільними сходінками тотожні з набуттям або втратою грошей. Воно (капіталістичне суспільство) з безжалісною швидкістю виконує свої обіцянки багатства або загрози зубожіння. Всюди, де буржуазний спосіб життя достатньо змінюється та глушить позивні інших суспільних порядків, ці мотиви доволі сильні для того, щоби залучити абсолютну більшість людей вищих інтелектуальних здібностей та ототожнити успіх у житті з успіхом у справах» [18, с. 99–100].

До речі, ще до Шумпетера сутність таких ціннісних орієнтирів для капіталізму початку ХХ ст. виразно, хоча й суперечливо сформулював Дж. Д. Рокфеллер. Він, зокрема, вважав, що «... за винятком прагнення до знання, жодна пристрасть не принесла людству стільки добра, як пристрасть до накопичення грошей». «Без багатства, – вважав Рокфеллер, – немає збуджувальної причини до роботи, без цих збуджувальних причин немає ні знання, ні мистецтва. Єдиним довготривалим добром для людини залишається те, чого вона сама доб’ється та сама досягне. Гроші, отримані людиною без праці, рідко бувають благодаттю і значно частіше прокляттям для неї» [19, с. 135].

Як бачимо, основною цінністю в буржуазному суспільстві фактично оголошувалися гроші, матеріальне та фінансове багатство, а ціннісними орієнтирами – постійна гонитва за більшою їх кількістю. Цей ціннісний орієнтир у формі власного ціннісного вибору членів капіталістичного суспільства нав’язувався повсякденно, пропагувався, аргументувався – спочатку бізнесом, політиками, а згодом і економічною наукою, зокрема представниками неокласики, неолібералізму, мейнстріму. Водночас усе більше сучасних теоретиків підкреслюють не лише обмеженість, а й небезпечність такої орієнтації економічного розвитку для суспільства. Зокрема, відомий вчений Петер Ульріх вважає: «Перше, що повинно відрізнити сучасну політичну економію від чистої економічної теорії, – це відхід від “економізму”, який абстрагується від “ціннісного” соціально-економічного контексту, стоїть на позиції суто економічної точки зору». «Економізм – це віра економічної раціональності тільки в саму себе і ні в що більше» [20, с. 11]. До речі, ще за дві тисячі років до нашого часу небезпеку однобічної ціннісної орієнтації суб’єктів господарської та інших видів суспільної діяльності, спрямованості її лише на «накопичення грошей і багатства» побачив знаменитий римлянин Марк Туллій Цицерон, який писав, що немає нічого

святого, чого б гроші не могли спаплюжити, нічого настільки сильного, чого б не можна було досягти грошима. Водночас Цицерон підкреслював важливість позаекономічних чинників у формуванні стратегічних ціннісних орієнтирів функціонування людини в системі суспільних координат: зокрема, він вважав, що дім, у якому немає книжок, подібний до тіла, яке позбавлене душі. Фактично в таких думках і розкривається субстанціональна основа системи ціннісних орієнтирів в економічній, політичній, соціальній діяльності – культура та духовність, про яку вже йшлося вище.

У зв'язку із сказаним слід зазначити, що згадуваний вище Й. Шумпетер, характеризуючи найефективнішу систему мотивації до праці в просторі капіталістичної ринкової економіки, змушений був як справжній учений визнати, що замикання людини на таких ціннісних орієнтирах, як гроші, матеріальні блага, веде зрештою до зростання соціального напруження, соціальної відчуженості, соціальної депривації. Такі процеси, власне, свідчать про існування певних граничних меж ефективності ціннісних орієнтирів людини, основу яких складають лише фінансові та матеріальні статки. Недарма, мабуть, вже Дж. М. Кейнс у своїй знаменитій праці «Загальна теорія зайнятості, проценту та грошей» зазначав у висновках, що «сила корисливих інтересів значно перебільшується порівняно з поступовим посиленням впливу ідей» [21, с. 458].

У цьому контексті цікавою та плідною вбачається думка відомого дослідника проблем взаємовпливів економічного та культурного розвитку, теорії цінностей Девіда Тросбі, який зазначає, що «економіка як інтелектуальна діяльність не може бути вільною від культури», тому насамперед «в обмеженому світі інтелектуального дискурсу економіки ми можемо інтерпретувати як культурний процес формування шкіл думки, будь то марксистська, австрійська, кейнсіанська, неокласична, нова класична, стара інституційна, нова інституційна або будь-яка інша школа. Однак вплив культури на мислення економістів іде далі, тому що культурні цінності, які вони наслідують або набувають у процесі навчання, здійснюють глибокий і часом невизнаний вплив на їх сприйняття та ставлення». Отже, «у своєму фундаментальному значенні цінність – це виток та мотивація всієї економічної поведінки» [22, с. 25–26; 38].

На жаль, ідеологія неокласицизму, неокласичного синтезу вже в сучасній економіці націлює на суто економічний, прагматичний, ринковий тип функціонування та розвитку індивіда, отже, й суспільства. Водночас слід визнати, що принцип «ціннісної раціональності», окреслений Максом Вебером, згідно з яким «ціннісно раціонально вчиняє той, хто у своїй поведінці керується виключно власним переконанням, усвідомленням цінності своєї справи, не беручи до уваги можливі побічні наслідки цих дій» [15, с. 377], не може висту-

пати ключовим ціннісним орієнтиром функціонування економіки, навіть у її ринковій інституційній формі, оскільки не сприяє формуванню філософії всебічного розвитку суспільства, навпаки, орієнтує його на визнання та підтримку лише успішних людей, успішно та раціонально функціонуючого на ринкових засадах індивіда.

Зрештою, ключовою, головною цінністю розвиненої економічної системи ринкового типу ми вважаємо не принцип «ціннісної раціональності» Макса Вебера, а саме існування нерозривності зв'язку, взаємозалежності між якістю праці та якістю життя і віру суб'єктів господарювання в можливість забезпечення такого зв'язку. Адже за будь-яких умов ключовим ціннісним орієнтиром, умовою поступального розвитку економічних і соціальних систем на більшій частині планети виступала праця, ставлення до якої формувало всю сукупність ціннісних орієнтирів функціонування економіки та індивідів, хоча часто-густо в перекручених, хибних формах. Поки така ціннісна орієнтація зберігається в достатньо широкому полі інтересів, можливостей, сподівань більшості суб'єктів економічного життя, членів суспільства, владних структур, капіталізм, його економічна, соціальна, політична системи будуть достатньо стійкими по відношенню як до внутрішніх, так і до зовнішніх викликів, потрясінь, тимчасових порушень навіть системної рівноваги, відновлення якої відбувається в процесі якісних внутрішніх трансформацій. І саме через розвиток характеру та змісту праці, через безпосередню участь людини у процесі праці в усіх її сучасних формах і різновидах може бути розв'язана суперечність між цінностями ринку та цінностями суспільства. Останні, власне, і формують морально-етичні, цивілізаційні, інституційні норми і правила економічної поведінки суб'єктів господарювання, підприємців і найманих працівників, у тому числі й у їх відносинах із суспільством і державою.

Водночас, яким би дивним це не видавалось, але в сучасних умовах поглиблюються проблеми та суперечності, пов'язані із функціонуванням та розвитком ключової для функціонування суб'єктів суспільного життя, для всього суспільства цінності – інституту праці. Окрім існування традиційних проблем – безробіття, складність здобуття якісної освіти тощо, небезпека поглиблюється внаслідок технологічних і матеріальних досягнень капіталізму при одночасних якісних змінах філософських уявлень про базові цінності з боку все більш незалежних (організаційно, матеріально і фінансово автономізованих і атомізованих), орієнтованих на економічний успіх індивідів.

Становлення та розвиток постіндустріальної, інформаційної економіки змінює на краще не лише можливості більш повного забезпечення постійно зростаючих потреб людини та суспільства, не тільки кардинально поширює поле застосування інтелектуальної, творчої праці, яка виступає підставою для

її індивідуалізації, появи нових, більш складних інституційних форм включення у процеси суспільного відтворення, але й безпосередньо та опосередковано впливає на руйнацію традиційної системи ціннісних орієнтирів функціонування як окремих індивідів (трансформуючи їх із стану *homo economicus* в стан *homo electronicus*), так і всього суспільства.

Тенденція до трансформації системи універсальних цінностей, ціннісних орієнтирів людської діяльності та життя є, власне, цілком природною. Однак викликає тривогу процес заміни таких субстанціональних, засадничих ціннісних принципів та орієнтирів включення людини в економічне та суспільне життя, як духовність, моральність, порядність, відповідальність, готовність до співпраці тощо¹, на нові ціннісні орієнтири – виключність, домінування індивідуального егоїстичного інтересу, право на ігнорування думки та традицій громади, суспільства, що викликає тенденцію до згортання можливостей конструктивного та ефективного використання і реалізації вже сформованого потенціалу. Яскравими проявами реального існування такої загрози для сучасної економіки та суспільства можна вважати появу нових сутнісних інституційних суспільних форм функціонування людини як універсальної центральної фігури процесів розвитку суспільства, таких, наприклад, як трендоїди, дауншифтери, хіпстери, прекаріат тощо².

Водночас філософія ціннісних орієнтирів, притаманних розвиненому капіталістичному суспільству та його економічній системі, піддається загрозі й з іншого боку. В умовах динамічного формування глобалізованої економіки, суспільства, отже, й інформаційного простору, та одночасного поглиблення соціального зубожіння, соціальної депривації в багатьох регіонах планети у загрозовано великих соціальних групах формуються вже не перетворені, а відверто «перекручені, зрадливі» форми філософських уявлень про ціннісні орієнтири розвитку економіки та окремої особи в системі таких ціннісних орієнтирів. Основу таких «перекручених, зрадливих» форм складають фактично деструктивні погляди на місце та роль праці в забезпеченні умов зростання власного добробуту та якості споживання. Суть таких уявлень полягає в наступному: економіку, інфраструктуру суспільства хай розвивають інші – люди праці, підприємці, держави, однак вони повинні ділитися досягнутим із тими, хто з ряду причин або не може, або не хоче важко працювати. Філо-

¹ Які, власне, і визначають сутність, зміст, роль і функції сучасних нематеріальних інституційних форм забезпечення синергетичного та економічного і соціального ефекту суспільної праці – зокрема, мова йде про соціальний капітал, соціальне партнерство, етику бізнесу.

² Див., наприклад: Іванов Д. Глэм-капіталізм (Мир брэндов, трендов и трэша) / Дмитрий Иванов. – СПб. : ООО «Страта» : Альтер-фабрика, 2015. – 138 с. [22]; Деменюк С. Символический капитализм (Материализация символа) / Сергей Деменюк. – СПб. : ООО «Страта» : Альтер-фабрика, 2015. – 204 с. [23]; Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс / Гай Стэндинг. – М. : Ад Маргинем Пресс, 2014. – 328 с. [8].

софія цінностей таких людей, соціальних груп полягає в наступному: не прикладаючи зусиль для розвитку економіки, користуватися її результатами. Кількість і поле походження носіїв такої ціннісної орієнтації величезне – від мільйонних армій мігрантів до величезної армії корумпованих чиновників, політиків, рядових суб'єктів економічного, соціального, політичного життя.

Такі ціннісні орієнтири, спрямовані не на участь у створенні, розвитку, а на споживання, перерозподіл, підривають усталені філософські принципи ціннісної орієнтації економічного життя, дезорієнтують ціннісні установки значної кількості індивідів, цілих соціальних груп, отже, спотворюють ціннісні принципи свободи та раціональної економічної поведінки. Водночас вони фактично дискредитують, руйнують засадничий філософський принцип прямої взаємозалежності між якістю праці та якістю життя, отже, посилюють, поглиблюють суперечності, які поступово знімалися у розвиненому суспільстві в процесі його переходу від «мотивації голоду» (праці з примусу) до мотивації свободи в праці (творчість, інтелектуальна насиченість, динамізм пошуку тощо).

Висновки. Дослідження філософських, економічних та духовно-етичних засад формування, функціонування та розвитку ціннісних орієнтирів участі людини, бізнесу, суспільства та держави в господарському житті окремої країни та планети в цілому, надто в умовах стрімкого розвитку інформаційної економіки та глобалізації всіх форм суспільного життя, дозволяє зробити висновок, згідно з яким, по-перше, слід значно активізувати політику держави та діяльність суспільства щодо забезпечення ефективного визнання та використання базових цінностей у системі економічних, соціальних, політичних відносин на інституціональному рівні; по-друге, домагатися системного впровадження конструктивних ціннісних орієнтирів участі у праці як представників капіталу, підприємців, так і найманих працівників на засадах дотримання моральних, етичних, духовних норм в економічній поведінці; по-третє, сформувати ефективну політику «щедрої оплати праці» (А. Сміт), разом із тим активно підтримуючи розвиток позаекономічних цінностей у системі мотивації з позицій поступового переходу національної економіки до людиноцентричної її орієнтації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Стиглиц Дж. Ю. Ревущие девяностые. Семена развала / Джозеф Юджин Стиглиц ; [пер. с англ. и примеч. Г. Г. Пирогова ; вступ. ст. Г. Ю. Семигина и Д. С. Львова]. – М. : Соврем. экономика и право, 2005. – 424 с.
2. Родрик Д. Экономика решает: сила и слабость «мрачной науки» / Д. Родрик ; пер. с англ. Е. Головляничиной. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2016. – 256 с.

3. Коломбатто Э. Рынки, мораль и экономическая политика: новый подход к защите экономики свободного рынка / Энрико Коломбатто ; пер. с англ. под науч. ред. Г. Сапова. – М. : Мысль, 2016. – 500 с.
4. Бегельсдейк Ш. Культура в экономической науке: история, методологические рассуждения и области практического применения в современности / Ш. Бегельсдейк, Р. Маселанд ; пер. с англ. Н. В. Автономовой ; науч. ред. В. С. Автономов. – М. ; СПб. : Изд-во Ин-та Гайдара : Междунар. отношения : Фак. свобод. искусств и наук СПбГУ, 2016. – 464 с.
5. Тросби Д. Экономика и культура / Д. Тросби ; пер. с англ. И. Кушнаревой ; Нац. исслед. Ун-т «Высш. шк. экономики». – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2013. – 256 с.
6. Пикетти Т. (1971–). Капитал в XXI веке / Томас Пикетти. – М. : Ад Маргинем Пресс, 2015. – 592 с.
7. Хефер М. Может быть, капитализм не хочет, чтобы мы были счастливыми? / Макс Хефер ; [пер. с нем. А. Обломская]. – СПб. : Крига, 2015. – 208 с.
8. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс / Гай Стэндинг. – М. : Ад Маргинем Пресс, 2014. – 328 с.
9. Мейсон П. Посткапитализм: путеводитель по нашему будущему / Пол Мейсон. – М. : Ад Маргинем Пресс, 2016. – 416 с.
10. Антология мировой философии : в 4 т. Т. 3. – М. : Мысль, 1971. – С. 292.
11. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы : пер. с пол. / Б. Крауз-Мозер. – Харьков : Гуманитар. Центр, 2008. – 256 с.
12. Булгаков С. Н. Философия хозяйства / С. Н. Булгаков. – М. : Наука, 1990. – 413 с.
13. Шульдин Б. П. Исторический путь России в аспекте цивилизационного и формационного подходов / Б. П. Шульдин // Социал.-гуманитар. знания. – 2001. – № 2. – С. 3–28.
14. Лебедев С. А. Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории) : науч. изд. / С. А. Лебедев. – М. : Акад. Проект, 2008. – 692 с.
15. Брокгауз. Философия: Концепции, мыслители, понятия : [пер. с нем.] / Брокгауз. – СПб. : ТИД Амфора : РХГА, 2010. – 423 с.
16. Словарь иностранных слов. – 13-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1986. – 608 с.
17. Поланьи К. О вере в экономический детерминизм / Карл Поланьи // Избр. работы. – М. : Изд. дом «Территория будущего», 2010. – 200 с.
18. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер. – К. : Основи, 1995. – 528 с.
19. Из жизни Рокфеллера // Forbes. – 2015. – № 6 (40). – С. 131–136.
20. Ульрих П. Критика экономизма / Петер Ульрих ; пер. с нем. И. П. Смирнова. – М. : Вуз. кн., 2004. – 120 с.
21. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс. – М. : Прогресс, 1978. – 494 с.
22. Иванов Д. Глэм-капитализм (Мир брэндов, трендов и трэша) / Дмитрий Иванов. – СПб. : ООО «Страта» : Альтер-фабрика, 2015. – 138 с.
23. Деменюк С. Символический капитализм (Материализация символа) / Сергей Деменюк. – СПб. : ООО «Страта» : Альтер-фабрика, 2015. – 204 с.

REFERENCES

1. Stiglic, Dzhozef Judzhin (2005). Revushchie devjanostye. Semena razvala. Moskva: Sovremennaja ekonomika i parvo.
2. Rodrik, D. (2016). Ekonomika reshaet: sila i slabost «mrachnoy nauki». Per. s angl. E. Golovlyanitsinoy. M. : Izd-vo Instituta Gaydara.
3. Kolombatto, Enriko (2016). Ryinki, moral i ekonomicheskaya politika: novyyi podhod k zaschite ekonomiki svobodnogo rynka. Per. s angl. pod nauch. red. Gr.Sapova. Moskva: Myisl.
4. Begelsdeyk, Sh., Maseland, R. (2016). Kultura v ekonomicheskoy nauke: istoriya, metodologicheskie rassuzhdeniya i oblasti prakticheskogo primeneniya v sovremennosti. Per. s angl. N. V. Avtonomovoy; nauch. red. V. S. Avtonomov. M.; SPb. : Izd-vo Instituta Gaydara; Izd-vo «Mezhdunarodnyie otnosheniya»; Fakultet svobodnyih iskusstv i nauk SPbGU.
5. Trosbi, D. (2013). Ekonomika i kul'tura. Per. s angl. I. Kushnarevoy; Nats. issled. Un-t «Vysshaya shkola ekonomiki». Moskva: Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki.
6. Piketti, Tomas (1971-) (2015). Kapital v XXI veke. Moskva: Ad Marginem Press.
7. Hefer, Maks (2015). Mozhet byt', kapitalizm ne hozhet, chtoby my byli schastlivymi? Per. s nem. A. Oblomskaya. – SPb. : Izdatelstvo Kriga.
8. Stjending, Gaj (2014). Prekariat: novyj opasnyj klass. Moskva: Ad Marginem Press.
9. Meyson, Pol (2016). Postkapitalizm: putevoditel' po nashemu budushchemu. Moskva: Ad Marginem Press.
10. Antologiya mirovoj filosofii (1971). V 4-h tomakh T. 3. Moskva: «Mysl».
11. Krauz-Mozer B (2008). Teorii politiki. Metodologicheskie principy. Per. s pol'sk. Kharkov: Izd-vo Gumanitarnyj Centr.
12. Bulgakov S. N. (1990). Filosofija hozjajstva. Moskva: Nauka.
13. Shulyndin B. P. (2001). Istoricheskij put' Rossii v aspekte civilizacionnogo i formacionnogo podhodov. Social'no-gumanitarnye znaniya, No. 2.
14. Lebedev S. A. (2008). Filosofija nauki: kratkaja enciklopedija (osnovnye napravleniya, koncepcii, kategorii). Nauchnoe izdanie. Moskva: Akademicheskij Proekt.
15. Brokgauz (2010). Filosofija: Koncepcii, mysliteli, ponjatija. Per. s nem. SPb. : Amfora. TID Amfora: RHGA.
16. Slovar' inostrannyh slov (1986). Moskva: Rus. jaz.
17. Polan'i, Karl (2010). Nasha ustarevshaja rynochnaja psihologija. Izbrannye raboty. Moskva: Izdatel'skij dom «Territorija budushhego».
18. Shumpeter J. A. (1995). Kapitalizm, socializm i demokratija. Kiev: Osnovy.
19. «Iz zhizni Rokfeller» (2015). Forbes, No. 6 (40).
20. Ul'rih P. (2004). Kritika ekonomizma. Per. s nem. I. P. Smirnova. Moskva: Vuzovskaja kniga.
21. Kejns Dzh. M. (1978). Obschchaja teorija zanjatosti, procenta i deneg. Moskva: Progress.
22. Ivanov, Dmitrij (2015). Gljem-kapitalizm (Mir brjendov, trendov i trasha). «Al'ter-fabrika». SPb. : OOO «Strata».
23. Demenjuk, Sergej (2015). Simvolicheskij kapitalizm (Materializacija simvola). «Al'ter-fabrika». SPb. : OOO «Strata».

Стаття надійшла до редакції 14.09.2016.

Ю. К. ЗАЙЦЕВ

доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры политической экономики ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»

**ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТНЫХ
ОРИЕНТИРОВ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКИ:
ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

В статье исследуются проблемы формирования и трансформации ценностных ориентиров функционирования экономических систем, их общественных институциональных форм на различных исторических этапах развития – эпохи индустриализма, становления постиндустриального, информационного общества. Раскрываются специфические ценностные формы мотивации к труду, преимущества, проблемы и противоречия ценностных ориентаций отдельных индивидов и различных социальных групп в условиях становления интеллектуальной экономики и атомизированного общества.

Ключевые слова: философия экономики, философский подход, ценность, ценностные ориентиры, «ценностная рациональность», «извращенные формы», духовность, культура.

Yu. K. ZAITSEV

Doctor of Science in Economics, Full Professor, Full Professor of the Department of Political Economy, State Higher Educational Institution «Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman»

**THE TRANSFORMATION OF VALUES ORIENTATIONS
FOR DEVELOPMENT OF THE CONTEMPORARY ECONOMY:
FORMS OF MANIFESTATIONS, PROBLEMS AND PROSPECTS**

Problem setting. The economy and society at all historical stages of their development, with all the spontaneity of the process, shaped and formulated a certain system of strategic and priority objectives, the dominant values and values orientations within the measures and field of which such development was less or more efficiently. Along with such determining factors of modern economic and social development as productive forces, available resources, property relations that determined the type and form of economic and political power, principles and forms of distribution and consumption, an extremely important role in public life played a values system, values orientations of business activity, which was formed not only under the influence of endogenous objective factors, but also under the influence of the achieved level of philosophical standpoints and generalizations about the

necessity and possible quality approvals of some individuals, society and state from the position of implementation of the strategic development objectives within a particular society and country.

Recent research and publications analysis. The problem of values that define the principles of dialectical combination of private and public interests in the process of economic life, identification of strategic goals for development and tools to achieve them, has always been the subject and object of attention of many scientists. Among the most famous authors, who have produced the profound theoretical works, devoted to the analysis of these problems in recent years, above all, should be called such as D. Rodrik, E. Kolombatto, S. Beugelsdijk, R. Maseland, D. Throsby, T. Piketty, M. Hephher, G. Standing, P. Mason.

Paper objective. Such generalizations, in addition structural nature and direction, require a deep and systematic analysis of the causes and factors of origin and development of the contradictions within the motivation system for labour, for entrepreneurship, research of condition and opportunities of culture influence, spirituality, education on the formation of the values system that would correspond with objective needs of the dynamic economic development, economic system, human, society and state.

Paper main body. In conditions of the dynamic transformation of all elements within the economic system in the twentieth century and at the beginning of twenty first century, the appearance of new institutional forms of the economy and society functioning (post-industrial, information type, etc.), capital, property, work, interests and needs, changes in the values and priorities system in the economic behavior of individuals, sometimes all of these forms get such a character, that contradicts the traditional society values, increases the uncertainty of the future prospects for the existence and development.

Conclusions of the research. Cognition of the contradictions nature, that distort, mispresent and destroy the system of basic values orientations, prevailing in the global society for centuries and millennia, allow to form such conceptual models of cultural, social and, undoubtedly, economic policies that will ensure the quality constructive correction of strangled, distorted or fading of values orientations for man, society and the state, ensure imbalance between the functions and capabilities of society and the market economic system from the standpoint of man-centric paradigm in economics.

Short Abstract for an article

Abstract. The article deals with the problem of the formation and transformation of values orientations of economic systems functioning and their social institutional forms at different historical development stages – the era of industrialism, the becoming of post-industrial and information society. Specific values forms of labour motivation, benefits, problems and contradictions of values orientations of individuals and different social groups in conditions of formation of the intellectual economy and atomized society.

Key words: philosophy of economy, philosophical approach, value, values orientations, «values rationality», «distorted and treacherous forms», spirituality, culture.